

БЕЛАРУСКІЯ СІНТАКСІЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ
ЯК АДЗІНКІ ДВАІСТАЙ ПРЫРОДЫ

У русістыцы даследаванні сінтаксічных фразеалагізмаў (СФ) узыходзяць да прац Н. Ю. Шведавай і Дз. М. Шмялёва. У артыкуле «О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи», надрукаваным у часопісе «Вопросы языкознания» ў 1958 г., Н. Ю. Шведава піша аб існаванні ў гутарковым маўленні вялікай колькасці фразеалагізаваных сінтаксічных канструкцый – непадзельных і ўзнаўляльных шаблонаў з устойлівай формай і адносна свабодным лексічным напаўненнем пераменных кампанентаў. Найбольш чыстым відам такіх збудаванняў – уласна фразеалагізмамі – даследчыца лічыць канструкцыі, у якіх “спалучэнне кампанентаў не вызначаецца дзеючымі ў мове сінтаксічнымі нормама і з’яўляецца з пункту гледжання гэтых норм нематываваным”, а пастаянны кампанент “амаль цалкам дэлексікалізаваны і пазбаўлены катэгарыяльных значэнняў”¹ [14, с. 95]. У рускай мове большасць сінтаксічных фразеалагізмаў, паводле Н. Ю. Шведавай, складаюць канструкцыі з займеннікамі *что*.

Працытаваны артыкул адлюстроўвае змест часткі дысертацыйнага даследавання Н. Ю. Шведавай, прысвечанага сінтаксісу размоўнага маўлення, аўтарэферат якога выйшаў з друку таксама ў 1958 г. У гэтай працы даследчык, сярод іншага, прадстаўляе сваё разуменне ўласцівых СФ суб’ектыўна-мадальных значэнняў як выражэння стаўлення моўцы да таго, што паведамляецца, і вылучае 6 груп гэтых значэнняў: 1) акцэнтаванне, 2) ацэнку, 3) сцвярджэнне, 4) волевыяўленне, 5) уразуменне, 6) характарыстыку прыкметы адносна яе сапраўднасці, адпаведнасці сутнасці таго, што называецца [15]. Пазней гэта тыпалогія знойдзе адлюстраванне ў семантычнай класіфікацыі сказаў фразеалагізаванай структуры А. В. Вялічка.

На наяўнасць у рускай мове “сінтаксічных формул, якія вызначаюць сінтаксічна звязанае значэнне шэрага канструкцый”, звяртае ўвагу Дз. М. Шмялёў [16, с. 132], які называе такія канструкцыі *фразеасхемамі* або *фразеалагічнымі мадэлямі*. На яго думку, у адрозненне ад лексічных фразеалагізмаў, яны “не звязаны строгай замацаванасцю свайго лексічнага складу” і ў межах адной мадэлі “дапускаюць рознае “лексічнае напаўненне”, прычым “фразеалагічнасць” значэння з’яўляецца агульнай для ўсіх канкрэтных канструкцый, якія ўтвараюцца паводле дадзенай мадэлі” [16, с. 136].

Пазней сінтаксічныя фразеалагізмы разглядаліся шэрагам іншых вучоных, а ў 1980 г. іх апісанне было ўключана ў акадэмічную “Русскую грамматику” пад рэдакцыяй Н. Ю. Шведавай, дзе яны азначаюцца як “збудаванні, у якіх сувязі і адносіны кампанентаў з пункту гледжання жывых граматычных правіл аказваюцца невытлумачальнымі” [12, с. 216]. Да сінтаксічных фразеалагізмаў даследчык адносіць, у першую чаргу, фразеалагізаваныя сказы – “сказы з індывідуальнымі адносінамі кампанентаў і з індывідуальнай семантыкай”, у якіх словаформы звязваюцца адна з другой ідыяматычна, а службовыя і займеннікавыя словы, часціцы, выклічнікі функцыянуюць не паводле дзеючых сінтаксічных правілаў [12, с. 382]. Менавіта ў такой трактоўцы, са спасылкай на

¹ Тут і далей пераклад наш. – Т. Г.

Н. Ю. Шведаву, тэрмін *сінтаксічны фразеалагізм* ужываюць многія сучасныя даследчыкі, у прыватнасці А. В. Вялічка [5; 6], Лім Су Ён [9], М. У. Усеваладава [7], А. П. Ушакова [13], В. Ю. Мелікян [10] і інш.

Значным этапам у вывучэнні СФ на матэрыяле рускай мовы сталі даследаванні А. В. Вялічкі [5; 6]. Яна прапанавала семантычную класіфікацыю гэтых адзінак і вылучыла 6 груп значэнняў СФ (ацэнка, згода/адмаўленне, мадальнасць, адзінасць/множнасць, акцэнтаванне, абумоўленасць), якія ў істотнай ступені карэлююць з тыпалогіяй суб'ектыўна-мадальных значэнняў Н. Ю. Шведавай. У дачыненні да гэтых канструкцый А. В. Вялічка ўжывае тэрмін *сказы фразеалагізаванай структуры*, пад якімі разумеюцца “нестандартныя прэдыкатыўныя структуры, знакі другаснага ўтварэння, якія ўключаюць кампаненты двух тыпаў, якія забяспечваюць спалучэнне ў іх прыкмет фразеалагічнасці і сінтаксічнасці. З аднаго боку, гэта пастаянныя кампаненты са страчанымі або аслабленымі лексічнымі і граматычнымі значэннямі і функцыямі, якія з'яўляюцца канструктыўна і семантычна ўтваральнымі; з другога боку, гэта пераменныя кампаненты са свабодным лексічным напаўненнем” [6, с. 68]. У аўтарэфераце дысертацыі даследчык прыводзіць гэту дэфініцыю ў мадыфікаваным выглядзе і азначае сказы фразеалагізаванай структуры як “нестандартныя прэдыкатыўныя сінтаксічныя структуры, збудаванне і семантыка якіх не падпарадкоўваюцца рэгулярным сінтаксічным сувязям і дзеючым у мове заканамернасцям. Кампаненты ў іх звязаны ідыяматычна, а прамыя лексічныя і граматычныя значэнні кампанентаў, якія ствараюць структуру, страчаны ці моцна аслаблены” [5, с. 3].

Для абазначэння такіх канструкцый В. Ю. Мелікян ужывае тэрмін *сінтаксічныя фразеалагічныя адзінкі* і разумее іх як структуры, што характарызуюцца “ўзнаўляльнасцю, устойлівасцю, структурна-семантычнай цэласнасцю, ідыяматычнасцю, спецыфічным характарам адносін паміж кампанентамі, а таксама выконваюць у мове камунікатыўную і эстэтычную функцыі” [10, с. 52]. Паводле М. У. Усеваладавай, *сінтаксічныя фразеалагізмы* – гэта замацаваныя ў мове “сістэмныя сінтаксічныя мадэлі, ускладненыя модуснымі (суб'ектыўнымі) сэнсамі” [7, с. 454]. Н. А. Дашян аперыруе тэрмінам *фразеалагізаваныя сінтаксічныя структуры* і трактуе іх як “пастаянныя марфалага-сінтаксічныя схемы, якія напаўняюцца розным лексічным матэрыялам” [8, с. 3].

Пры тым, што разуменне гэтых спецыфічных збудаванняў у розных даследчыкаў аднолькавае або вельмі блізкае, для іх наймення выкарыстоўваюцца розныя тэрміны – *сінтаксічны фразеалагізм, фразеасхема, сказ фразеалагізаванай структуры, сінтаксічная фразеалагічная адзінка, фразеалагізаваная сінтаксічная структура, сінтаксічная фразема, фразеалагізаваная сінтаксічная канструкцыя* і інш. У нашым даследаванні для абазначэння канструкцый такога тыпу мы ўжываем тэрмін *сінтаксічны фразеалагізм* і ў сваім выбары абапіраемся на А. М. Баранава і Дз. А. Дабравольскага, якія ўказваюць на існаванне ў русістыцы ўжо сфармаванай традыцыі выкарыстання менавіта гэтага наймення [1].

На падставе праведзенага аналізу навуковай літаратуры і фактычнага матэрыялу, прадстаўленага больш чым 1600 беларускіх СФ, мы даём уласнае азначэнне сінтаксічных фразеалагізмаў і разумеем іх як устойлівыя прэдыкатыўныя структуры, якія ўтвараюцца паводле сінтаксічных мадэлей з абагульненым модусным значэннем і характарызуюцца ідыяматычнасцю, узнаўляльнасцю, наяўнасцю ў іх складзе пастаянных і пераменных лексічных кампанентаў.

Асноўныя характарыстыкі СФ, пералічаныя ў прыведзенай дэфініцыі, мы разгледзім на матэрыяле твораў вядомага беларускага літаратуразнаўцы, кры-

тыка, пісьменніка, загадчыка кафедры беларускай мовы і літаратуры Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта П. В. Васючэнкі, якія выдатна адлюст-роўваюць спецыфіку і прыгажосць гэтых канструкцый [2; 3; 4].

Сінтаксічныя фразеалагізмы будуюцца паводле ма д э л е й – пэўных структурных схем. Напрыклад, наступныя СФ утвораны паводле мадэлі *N дык N*:

(1) *Пане! Вось кот дык кот! Паглядзіце, які рыжаныкі!* = ‘вось вельмі добры кот’;

(2) *От тавар дык тавар! Галоўнае, эканомія якая! Гэта я яго прыдумаў купіць!* = ‘тавар вельмі добры’;

(3) – *Ото ж былі часы дык часы!* – *настальгаваў пан Кубліцкі. – Гуські, кароўкі, пчолкі, мядок... А тут рэпа ды рэпа... А жыццё мінаецца...* = ‘часы былі вельмі добрыя’.

Мадэль прадугледжвае наяўнасць пераменных кампанентаў, якія ў структурных схемах СФ абазначаюцца праз указанне часціны мовы і, пры неабходнасці, яе граматычнай формы; у прыведзеных прыкладах пазіцыю пераменнага кампанента *N* займаюць назоўнікі *кот*, *тавар* і *часы*. Разам з тым у склад СФ уваходзяць пастаянныя кампаненты, якія прадстаўляюцца ў структурных схемах канкрэтнымі лексічнымі адзінкамі: у мадэлі *N дык N* пастаянным кампанентам выступае часціца *дык*.

Наступная ўласцівасць СФ – гэта ўстойлівасць, якая праяўляецца ў іх непадзельнасці: у маўленні СФ ужываюцца як цэласныя адзінкі, таму прыведзеную вышэй мадэль *N дык N* нельга скараціць да *N дык* або *NN* і замест *кот дык кот* з прыкладу (1) сказаць *кот дык* або *кот кот*. Выключэннямі ў гэтых адносінах з’яўляюцца толькі тры СФ – *якое там / дзе там / дзе ж X, мала* + пыталнае слова + прэдыкатыўная аснова і *чаму б (і) не Inf*, якія могуць ужывацца ў выглядзе парцэляваных канструкцый, г. зн. без пераменнага кампанента:

(4) – *Яно, казаў той, нядобрая прыкмета – вяртацца... – спрабаваў пераканаць сябрука пан Кубліцкі, але дзе там! Пабег пан Заблоцкі дадому, адно пяткі замільгацелі!* ‘дзе там было пераканаць яго’ = ‘пераканаць яго было немагчыма’.

Чарговай асаблівасцю СФ з’яўляецца ідыяматычнасць, пад якой мы разумеем невыводнасць семантыкі ўсяго збудавання з сукупнасці значэнняў яго кампанентаў, што асабліва добра відаць на прыкладах, што ў даслоўным разуменні былі б бессэнсоўнымі:

(5) *Яна пасоўвалася на беразе, далікатна ведучы Шчупачка на ручаіны, бо рыба ёсць рыба – яна без вады не можа* = ‘у рыб ёсць свая спецыфіка: ім патрэбна вада’;

(6) – *Вой! Пану Крыштану Халімону ў лоб трапіла!.. – стогне пан Кубліцкі. – Што зробіш! На вайне як на вайне! Плі! – крычыць у запале пан Заблоцкі* = ‘тое, што адбываецца, звычайна для вайны’;

(7) *Хто казаў, што Каляровая Затока мёртвая? Людзі? Мала што яны казалі. А ці так гэта?* = ‘тое, што яны казалі, не мае значэння’.

СФ *рыба ёсць рыба* ў прыкладзе (5) будуецца паводле мадэлі *X ёсць X*, у якой пазіцыі тэмы і рэмы займае адзін і той жа назоўнік. Пры літаральным разуменні такое выказванне не мае камунікатыўнай вартасці, паколькі ў рэме не паведамляецца нічога новага, а паўтараецца тое, што ўжо вядома і адлюстравана ў тэме – ‘рыба з’яўляецца рыбай’. Аднак насамрэч па прычыне ідыяматычнасці мадэль *X ёсць X* выступае ў значэнні ‘наяўнасць пэўных асаблівасцей, заканамернасцей, уласцівасцей’ і ў дадзеным кантэксце актуалізуе патрэбу рыбы ў вадзе – ‘у рыб ёсць свая спецыфіка: ім патрэбна вада’.

СФ *на вайне як на вайне* ў прыкладзе (6) аформлены паводле мадэлі *X як X* і мае форму параўнання. Аднак калі ў звычайным параўнанні супастаўляюцца розныя аб'екты, як правіла, знаёмы і незнаёмы, у гэтым выпадку пазіцыі кампанента і кампарата займае адзін і той жа кампанент *X*, у прыведзеным прыкладзе *на вайне*, такім чынам, *X* параўноўваецца сам з сабой, што не мае сэнсу з пункту гледжання логікі. Аднак па прычыне ідыяматычнасці мадэль не інтэрпрэтуецца літаральна, а як цэласная адзінка выражае семантыку звычайнасці *X*, такім чынам, *на вайне як на вайне* значыць 'тое, што адбываецца, звычайна для вайны'.

У шэрагу СФ адбываецца дэсемантызацыя пастаянных кампанентаў, што вызначае ідыяматычны характар усёй мадэлі. Так, у СФ мадэлі *мала* + пыгальнае слова + прэдыкатыўная аснова лексема *мала*, якая выконвае функцыю пастаяннага кампанента, губляе свае прамыя значэнні 'нямнога, у невялікай колькасці; недастаткова, менш, чым патрэбна', а ўся структура выражае семантыку 'нязначнасці, неістотнасці', такім чынам, *мала што яны казалі* ў прыкладзе (7) значыць 'тое, што яны казалі, неістотна'.

СФ таксама характарызуецца ў з н а ў л я л ь н а с ц ю: яны не ўтвараюцца ў працэсе маўленчай дзейнасці, але захоўваюцца ў гатовым выглядзе ў свядомасці носьбітаў мовы і толькі выбіраюцца і выкарыстоўваюцца імі ў адпаведнасці з канкрэтнымі ўмовамі маўлення. Паколькі СФ з'яўляюцца стандартнымі рэакцыямі на пэўныя акалічнасці, то пры паўтарэнні гэтых акалічнасцей кожны раз ужываюцца тыя ж самыя ўстойлівыя канструкцыі. Напрыклад, у сітуацыях, якія выклікаюць неабходнасць у экспрэсіўнай форме выразіць немагчымасць, у беларускай мове выкарыстоўваюцца СФ, збудаваныя паводле мадэлі *дзе (ж) + інфінітыў / прэдыкатыўная аснова*:

(8) *Апамятайся, пане! Дзе ж набрацца грошай на яшчэ аднаго каня?* = 'знайсці грошы на яшчэ аднаго каня немагчыма';

(9) *Беглі, беглі паны, боты стапталі, засапліся – але дзе ты іх дагоніш!* = 'дагнаць іх немагчыма';

(10) *Дзе ж таму беднаму Трытону, нават сабраўшы ўсе ягонья сціплыя шччаджэнні, узбіцца на той аквапарк?* = 'Трытону немагчыма стаць уласнікам аквапарку'.

Яшчэ адна ўласцівасць СФ – гэта наяўнасць а б а г у л ь н е н а г а м о д у с н а г а з н а ч э н н я. Тэрмін *модусное значэнне* мы, паводле Н. Ю. Паўлоўскай, разумеем як стаўленне моўцы да выказвання, кампанентамі якога з'яўляюцца эмацыянальнасць – пачуццёвае ўспрыманне суб'екта, і мадальнасць – тое, што мысліцца, мае інтэлектуальную, рацыянальную аснову [11]. Сінтаксічныя фразеалагізмы могуць выражаць эмоцыі, ацэнку па прыкмеце 'добра–дрэнна', (ня)згodu, (не)магчымасць, (ня)значнасць, вартасць, неактуальнасць, павіннасць, адпаведнасць норме і інш., і ва ўсіх гэтых семантычных варыянтах яны выражаюць модуснасць, напрыклад:

(11) *Але ў хаце пачынае тварыцца якоесь дзіва: поліўка бурпеніць, пара шугае пад столь, а са столі пачынаюць падаць непрытомныя мухі. Паньы дзівяцца, круцяць насамі: што за праява такая, усе мухі навывдыхалі* = 'тое, што ўбачылі паньы, вельмі дзіўна' – здзіўленне;

(12) "Ах, якія штонікі прыгожыя! – захапляецца ў думках дзеўка Дрыпа. – Чаму б не за гэтага замуж? Можса ён, калі гэты несімпатчны Максімілян памрэ, замест яго царом зробіцца?" = 'магчыма, варта пайсці замуж за яго' – мэтазгоднасць;

(13) *І тады незнаёмая (якая там незнаёмая!) ужыла стары спосаб* = ‘яна насамрэч не незнаёмая’ – адмаўленне;

(14) *Такія свінні, калі і прадаюцца дзе-небудзь у белым свеце, дык толькі ў Смургонях* = ‘такіх свіней можна купіць толькі у Смургонях’ – акцэнтаванне выключнасці.

У адрозненне ад лексічных фразеалагізмаў, семантыка якіх замацоўваецца за спалучэннямі пэўных лексем, значэнне СФ замацавана за мадэлямі, паводле якіх яны ўтвараюцца, такім чынам, усе СФ, збудаваныя паводле адной структурнай схемы, маюць аднолькавае значэнне. Так, адным з семантычных варыянтаў мадэлі *N дык N* з’яўляецца ‘высокая якасць *N*’, таму ў адпаведных кантэкстах усе СФ такой структуры маюць гэта значэнне. СФ у прыведзеных вышэй прыкладах (1)–(3) аб’ядноўвае семантыка высокай якасці, пры гэтым у першым з іх яна адносіцца да ката, якога рэкламуе прадавец, каб прывабіць пакупнікоў; у другім – да осліка, з нагоды набыцця якога цешыцца пан Заблоцкі; у трэцім – да часоў, калі, як узгадвае пан Кубліцкі, ім жылося вельмі добра. Паколькі семантыка высокай якасці замацавана за мадэллю, ад лексічнага напаўнення пераменных кампанентаў яна не залежыць. У прыкладах (8)–(10) СФ, утвораныя паводле мадэлі *дзе (ж) + інфінітыў / прэдыкатыўная аснова*, маюць агульнае значэнне ‘немагчымасць’, якое, у залежнасці ад кантэксту, адносіцца да пакупкі яшчэ аднаго каня (8), спробы дагнаць рыцара і вараненькую кабылку (9) і набыцця аквапарку (10).

Рэалізуючы сваю модусную семантыку, СФ, па-першае, мадыфікуюць змест паведамленняў як верагодны, немагчымы, пажаданы і г.д., па-другое, адносяць яго да пэўнага часовага плану, у чым праяўляецца ўласцівая ім прэдыкатыўнасць:

(15) *Конь Гарцук закахаўся на старасці год, а чаму б і кату Буркуну не закахацца?* = ‘верагодна, што і кот Буркун можа закахацца’ – верагоднасць у аднесенасці да будучага;

(16) *Частаваліся хто чым хацеў: хто – кілбасамі, хто – аўсом, хто – марцыпанами, хто цукеркамі. Мядзведзь асабліва рэна спадабалася. Ён проста роў ад задавальнення, хоць вушы затыкай* = ‘мядзведзь так моцна роў ад задавальнення, што ўсе астатнія былі вымушаны затыкаць вушы’ – вымушанасць, якая мысліцца ў мінулым часе.

Такім чынам, сінтаксічныя фразеалагізмы, з аднаго боку, характарызуюцца ўстойлівасцю, узнаўляльнасцю і ідыяматычнасцю, уласцівымі лексічным фразеалагізмам. З другога боку, прэдыкатыўнасць, утварэнне паводле пэўных сінтаксічных мадэлей і наяўнасць у іх складзе пераменных кампанентаў набліжае гэтыя збудаванні да свабодных сказаў. Спалучэнне рыс як фразеалагізмаў, так і свабодных сказаў вызначае дваістую прыроду СФ. Акрамя пералічаных асаблівасцей сінтаксічных фразеалагізмаў вылучаюцца яшчэ дзве, спецыфічныя толькі для гэтых збудаванняў – наяўнасць абагульненага модуснага значэння і яго замацаванасць за мадэлямі, паводле якіх утвараюцца СФ.

ЛІТАРАТУРА

1. Баранов, А. Н. Аспекты тэорыі фразеалогіі / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольскі. – М. : Знак, А. Кошелев, 2008. – 656 с.
2. Васючэнка, П. В. Дзівоснае лета паноў Кубліцкага ды Заблоцкага / П. В. Васючэнка. – Мінск : Кнігазбор, 2018. – 104 с.
3. Васючэнка, П. В. Жылі-былі паны Кубліцкі ды Заблоцкі : казачныя аповесці / П. В. Васючэнка. – Мінск : Мастац. літ., 2003. – 96 с.
4. Васючэнка, П. В. Каляровая Затока : экалагічная казка / П. В. Васючэнка. – Мінск : Мастац. літ., 2008. – 143 с.

5. *Величко, А. В.* Предложения фразеологизированной структуры в русском языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / А. В. Величко. – Н. Новгород, 2017. – 41 с.
6. *Величко, А. В.* Предложения фразеологизированной структуры в русском языке: дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / А. В. Величко. – М., 2016. – 507 л.
7. *Всеволодова, М. В.* Теория функционально-коммуникативного синтаксиса / М. В. Всеволодова. – М. : URSS, 2017. – 649 с.
8. *Дашян, Н. А.* Фразеологизированные синтаксические структуры в русском языке (на материале простого предложения): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Н. А. Дашян. – Ереван, 2011. – 24 с.
9. *Лим, С. Ё.* Принципы лингвистического описания синтаксических фразеологизмов: на материале синтаксических фразеологизмов с общим значением оценки: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / С. Ё. Лим. – М., 2001. – 26 с.
10. *Меликян, В. Ю.* Синтаксические фразеологические единицы: фразеосинтаксические схемы / В. Ю. Меликян. – Ростов н Д. : ДОНИЗДАТ, 2019. – 268 с.
11. *Паўлоўская, Н. Ю.* Катэгорыя мадальнасці ў сучаснай беларускай мове: кагнітыўная структура, функцыянальны статус, сродкі выражэння : дыс. ... д-ра філал. навук: 10.02.01 / Н. Ю. Паўлоўская. – Мінск, 2002. – 231 л.
12. *Русская грамматика: в 2 т. / редкол. : Н. Ю. Шведова [и др.].* – М. : Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
13. *Ушакова, А. П.* Синтаксические фразеологизмы с семантикой иронического неодобрения в современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. П. Ушакова. – Ярославль, 2018. – 22 с.
14. *Шведова, Н. Ю.* О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова // *Вопр. языкознания.* – 1958. – № 2. – С.93–100.
15. *Шведова, Н. Ю.* Очерки по синтаксису русской разговорной речи / Н. Ю. Шведова. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1958. – 31 с.
16. *Шмелев, Д. Н.* Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке / Д. Н. Шмелев. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : КомКнига, 2006. – 152 с.